

نگاهی به نقش و خطوط کتیبه‌های سنگی حرم مطهر رضوی؛ از تاریخ‌گذاری آثار تا ثبت اسامی بی‌شمار شاهان و بانیان

روایت پنهان در دل ابیات

زہرا زنگنه | بر سطح سنگ‌های تراش خورده حرم مطهر رضوی، تنها ابیات مدح و منقبت، نقش‌نیسته است. درمیان این واژه‌ها و مصرع‌ها می‌توان ردپای واقعه‌ای تاریخی، نام بانی یک بنا یا یادگاری از روزگار یک پادشاه را نیز یافت. این کتیبه‌ها درکنار ارزش ادبی و هنری خود، اسنادی ماندگار از تاریخ اجتماعی و عمرانی آستان مقدس رضوی به‌شمار می‌روند؛ اسنادی که بخشی از حافظه تاریخی حرم را در دل سنگ حفظ کرده‌اند. در مطلبی با تیتُر «سنگ‌نوشته‌هایی به لطافت شعر»، از مضامین اشعار کتیبه‌های سنگی حرم مطهر رضوی، قالب‌های ادبی به‌کاررفته در آن‌ها و همچنین نام شاعران، خوشنویسان و سنگ‌تراشانی گفتیم که آثارشان بر سنگ‌های حرم جاودانه‌شده‌است. اما این کتیبه‌ها فقط روایتگر مدح و منقبت امام رضا^(ع) نیستند، بلکه در لایه‌لای ابیاتشان، می‌توان ردپای پادشاهان، حکمرانان، متولیان و بانیانی را دید که در دوره‌های مختلف تاریخی در توسعه، بازسازی و تزئین آستان قدس رضوی نقش داشته‌اند. در این نوشتار، پس از نگاهی به حضور این چهره‌ها در اشعار سنگ‌نوشته‌ها، چند نمونه از کتیبه‌های شاخص مرتبط با این موضوع، در موزه آستان قدس رضوی را معرفی می‌کنیم.

- ردپای زمان درمیان ابیات سنگی

تخمین دوره تاریخی کتیبه‌های سنگی موجود در موزه آستان قدس رضوی، اهمیت ویژه‌ای دارد و حقایق زیادی را درباره این سنگ‌نوشته‌ها مشخص می‌کند. این موضوع از چند روش برای محققان، میسر است. نخست، وجود ارقام مستقیم حک‌شده بر سنگ‌هاست؛ مانند دو کتیبه از اشعار قاسم رسا که محمد حسن رضوان کتابت کرده است و تاریخ‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶هجری قمری را در پایان خود دارند. روش دوم، استفاده از حروف ابجد است که به‌صورت ویژه در دوره قاجار رایج بوده و تاریخ‌اثر در قالب مصرع پایانی شعر پنهان می‌شده‌است. کتیبه‌های دبیرالملک فراهانی در روضه منوره، ابوالحسن خرم در گنبد حاتم‌خانی و چند اثر از قآنی شیرازی از این دسته‌اند. در آخرین شیوه نیز که تاریخ صریح وجود ندارد، پژوهشگران با بررسی جنس سنگ، شیوه حجاری، نوع خط و مقایسه با نمونه‌های تاریخ‌دار، به تخمین دوره ساخت می‌پردازند.

این بررسی‌های میدانی نشان داده است که اغلب کتیبه‌های سنگی حاوی اشعار، متعلق به دوره صفویه تا اواخر پهلوی هستند؛ هرچند نمونه‌هایی نیز احتمالاً به دوره‌های افشاریه و زندیه بازمی‌گردند. البته بخشی از این آثار نیز به دلیل آسیب دیدگی یا باز رفتن بخش‌هایی از متن، امکان تاریخ‌گذاری دقیق ندارند.

- کتیبه‌های سنگی؛ روایتگر نام پادشاهان و بانیان

در میان کتیبه‌های سنگی حرم مطهر رضوی، گروهی از آثار علاوه بر مدح و منقبت امام رضا^(ع)، اطلاعات ارزشمندی درباره بانیان، سازندگان و حاکمان روزگار خود در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. این کتیبه‌ها که اشعار شاعرانی چون عصمت‌ا... بخاری، میرزاحبیب قآنی شیرازی،

ابوالحسن خرم شیرازی، میرزامحمدکاظم صبوری خراسانی و قاسم رسا را دربر دارند. در دوره‌های مختلف تاریخی و به‌مناسبت ساخت، مرمت یا تزئین بخش‌های مختلف حرم امام هشتم^(ع)، ساخته و بر جای جای حرم مطهر نصب شده‌اند.

بیشتر این آثار در قالب قصیده سروده شده‌اند؛ قالبی که امکان پرداختن هم‌زمان به مدح امام رضا^(ع)، توصیف بناها و یادکرد از بانیان را فراهم می‌کرد. از همین رو درکنار مضامین مذهبی، اشاراتی به اقدامات عمرانی، تزئینی و توسعه‌ای حرم نیز در این اشعار دیده می‌شود. نام برخی شاهان و حکمرانان نیز در متن این کتیبه‌ها آمده است؛ افرادی که نقش مستقیمی در آبادانی حرم یا پشتیبانی از این اقدامات داشته‌اند.

از مهم‌ترین نمونه‌ها می‌توان به شاه عباس صفوی اشاره کرد که نام او در کتیبه مسجد قتلگاه با امضای علیرضا عباسی دیده می‌شود. همچنین نام شاه سلیمان صفوی بر کتیبه‌های مدارس باقریه و بهزادیه ثبت شده‌است. در دوره قاجار نیز ناصرالدین شاه جزو پادشاهانی است که بارها در اشعار کتیبه‌های حرم امام رضا^(ع) از او یاد شده و نامش با برخی اقدامات عمرانی و تزئینی آستان قدس، پیوند خورده است.

● از حکمرانان خراسان تا متولیان آستان قدس حضور شخصیت‌های سیاسی در کتیبه‌های سنگی حرم امام رضا^(ع)، تنها به پادشاهان محدود نمی‌شود. در بسیاری از این آثار، نام حکمرانان محلی، متولیان آستان قدس و رجال تأثیرگذار نیز دیده می‌شود؛ افرادی که هر یک به نحوی در توسعه و نگهداری حرم مطهر نقش داشته‌اند. از جمله این چهره‌ها، محمد علی بیگ افشار، حکمران خراسان در دوره ناصرالدین شاه قاجار، است که نام او در کتیبه‌ای از اشعار ابوالحسن خرم شیرازی در رواق گنبد حاتم‌خانی آمده‌است. شاعر در این اثر ضمن ستایش امام رضا^(ع)، به خدمات و جایگاه این حاکم نیز اشاره می‌کند. نمونه دیگر، سلطان میرزا حسام السلطنه، از دیگر حکمرانان خراسان در عصر ناصری است که قآنی در شعری به‌مناسبت تعمیر و آینه‌کاری دارالحفاظ در سال ۱۲۶۹هجری قمری از او یاد کرده است.

درمیان متولیان آستان قدس نیز نام حاج میرزا موسی خان فراهانی مشهور به تبریزی، نخستین متولی باشی آستان قدس در دوره قاجار، دیده می‌شود. همچنین میرزا محمد حسین عضدالملک، از متولیان برجسته آستان قدس

در عصر ناصری و امیرعلم خان سوم ملقب به حشمت‌الملک، از دیگر شخصیت‌هایی هستند که نامشان در برخی کتیبه‌ها ثبت شده‌است. در ادامه این نوشتار به معرفی برخی نمونه‌های این نوع کتیبه‌های سنگی می‌پردازیم.

- قصیده‌ای از قآنی برای دارالحفاظ

یکی از کتیبه‌های شاخص موجود در موزه آستان قدس رضوی، بخشی از اشعار میرزاحبیب‌ا... قآنی شیرازی است که مکان نصب اولیه آن، دارالحفاظ بوده‌است. این اثر به خط نستعلیق نوشته شده و متعلق به دوره قاجار است و نمونه‌ای از کتیبه‌های مفصل شعری به‌شمار می‌رود که در آن، شاعر ضمن بهره‌گیری از تشبیهات و صنایع ادبی فراوان، به ستایش شخصیت مدنظر و توصیف اقدامات عمرانی انجام‌شده پرداخته‌است. متن کتیبه سرشار از مضامین مدحی و توصیفی است. قآنی در ابیات مختلف، با استفاده از تصاویر شاعرانه، از شکوه بنا، اقتدار بانی و آثار اقدامات او سخن می‌گوید. در بخشی از شعر نیز به نوسازی و آبادانی بقعه اشاره شده و شاعر آن، را مایه رونق و فزونی ارادت مردم دانسته‌است.

● جلوه‌ای از ستایش حرم امام هشتم^(ع) در دارالشکر از دیگر آثار برجای‌مانده در موزه آستان قدس رضوی، کتیبه‌ای دیگر از اشعار قآنی شیرازی است که در رواق دارالشکر نصب بوده‌است. این اثر نیز با خط نستعلیق نگاشته شده‌است و به دوره قاجار تعلق دارد. براساس اطلاعات موجود، باقر شاپور، بانی این کتیبه بوده و نام او نیز در بخش‌هایی از متن شعر آمده‌است. مضمون اصلی این قصیده، توصیف عظمت و قداست حرم مطهر رضوی است. شاعر در ابیات مختلف، فضای حرم را فراتر از تصور عقل و خیال توصیف می‌کند و با بهره‌گیری از مفاهیم آسمانی و دینی، جایگاه معنوی این مکان را به تصویر می‌کشد. در بخش‌هایی از شعر نیز، به ویژگی‌های معماری، شکوه رواق‌ها و تزئینات بنا اشاره شده‌است.

- کتیبه ابوالحسن خرم در رواق گنبد حاتم‌خانی

یکی از مهم‌ترین کتیبه‌های سنگی حرم مطهر رضوی، اثری از ابوالحسن خرم شیرازی است که در رواق گنبد حاتم‌خانی نصب بوده‌است. این کتیبه به خط نستعلیق و مربوط به سال ۱۲۷۱هجری قمری است و از نظر تاریخی، اطلاعات ارزشمندی درباره فضای سیاسی و

چهارشنبه‌های مطلا

چند نمونه از کتیبه‌های حرم مطهر رضوی که علاوه بر جلوه هنری با درج نام بانیان و دیگر توضیحات در انتهای آن‌ها وجه‌ای تاریخی نیز دارند

عمرانی آن دوره ارائه می‌دهد. شاعر در آغاز قصیده^(ع)، شکوه بنا و جایگاه معنوی حرم امام رضا^(ع) را توصیف کرده و سپس به مدح حضرت پرداخته‌است. در ادامه، نام ناصرالدین شاه قاجار و محمد علی بیگ افشار، حکمران خراسان، درمیان ابیات دیده می‌شود. در بخش پایانی، شاعر به اتمام ساخت بنا اشاره کرده و با سرودن تاریخ منظوم، سال اجرای اثر را ثبت کرده‌است. همین ویژگی سبب شده‌است این کتیبه علاوه بر ارزش ادبی، به عنوان سندی تاریخی نیز مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد.

- یادگار مرمت مسجد بالاسر

این کتیبه که بخشی از اشعار ابوالحسن خرم شیرازی را دربر دارد، دراصل در مسجد بالاسر نصب شده بود. اثر به خط نستعلیق و به خوشنویسی آقا محمد خان نوشته شده‌است و تاریخ آن به سال ۱۲۶۸هجری قمری بازمی‌گردد. محتوای شعر به مرمت، تزئین و بازاریابی مسجد بالاسر اختصاص دارد. شاعر با اشاره به جایگاه ویژه این مسجد در جوار بارگاه امام رضا^(ع)، از اقدامات انجام‌شده برای آبادانی و زیباسازی آن، سخن می‌گوید. در پایان قصیده نیز نام عباسقلی خان به‌عنوان بانی این اقدام عمرانی، ثبت شده و شاعر، آن را «نیکو عملی» ماندگار توصیف کرده‌است.

- قاسم رسا و کتیبه‌ای معاصر در مسجد بالاسر

درمیان کتیبه‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی، برخی آثار به دوره معاصر تعلق دارند. یکی از این نمونه‌ها، کتیبه‌ای از اشعار قاسم رسا در مدح امام رضا^(ع) است که در مسجد بالاسر نصب بوده‌است. این اثر با خط نستعلیق و به کتابت محمد حسن رضوان نوشته شده و تاریخ آن، سال ۱۳۸۶هجری قمری است. اگرچه این کتیبه از نظر زمانی فاصله زیادی با آثار دوره صفویه و قاجار دارد، از نظر ساختار و مضمون، ادامه همان سنت دیرینه کتیبه‌نگاری در حرم رضوی به‌شمار می‌رود. دیگر ویژگی مهم کتیبه، این است که نام شاعر و کتیبه‌نویس به‌صراحت در متن ثبت شده و تاریخ دقیق نگارش نیز مشخص است.

مضمون اصلی شعر، مدح امام رضا^(ع) و بیان ارادت شاعر به ساحت آن حضرت است. شاعر در ابیات باقی‌مانده، ضمن اشاره به تاریخ نگارش اثر، ارادت خود را به امام رضا^(ع) ابراز کرده و حضور خویش در آستان آن حضرت را مایه افتخار دانسته‌است.

رفته، به محض ورود، می‌بینند که قهرمان‌نامی بر سر چاهی که اشیاء مزبور را در آن مخفی نموده‌اند، نشسته و با سرعت مشغول خاک ریختن در چاه می‌باشد، امنیه، قهرمان را از سر چاه دور و علت این کار را جستجو می‌کند.» گویا ملایجی، یابنده گنج، وقتی در روستا بوده است، می‌شود که ماجرای گنج لو رفته است؛ برای همین با کمک قهرمان (صاحبخانه‌اش) ورجعی‌نامی که برادرزاده‌اش بوده است، به سر چاه می‌روند تا مگر بتوانند محل اختفای آن را تغییر دهند اما موفق نمی‌شوند و امنیه‌ها زودتر می‌رسند؛ «آنان اظهار می‌دارند که اشیاء مال خودمان است و حال تعداد اشیاء مزبور درست معین نیست و برای اصل کشف قضیه و فهمیدن تعداد اشیاء، ملایجی نام جلب شده‌است.» روزنامه اطلاعات در بند پایانی خبر، آنچه در چاه بوده و به‌وسیله مأموران، صورت‌برداری شده است را هم نوشته که به این قرار بوده است؛ «چند مقام استانی در تعقیب راپورت معروضه به اتفاق مالیه و امنیه و یک نفر از معروضین مزینان به روستای مغینه رفته، اشیاء ذیل که موجود بود، با حضور نمایندگان در کیسه سربه‌پهر گذاشته و به شهر آورده‌اند. در شهر هم با حضور حکومت و وکیل عمومی و رئیس مالیه، سر کیسه را باز کرده، اشیاء معاینه و مجدداً لاوک‌مهر شده است. به قراری که مخبر ما خبر داده، پی‌سوز شکسته فلزی با مرغ فلزی هفت قطعه و پیاله کوچک طلا چند عدد، طاس شکسته چند عدد، کاشی شکسته خردشده تقریباً سی قطعه، کاسه مس چند عدد، ساطور شکسته چند عدد، همگی طلا با وزن خالص یک من و ۳۵ سیر، آن چیزی بوده که در کیسه قرار داشته است. در این میان به قرار مذکور دستگیره پی‌سوز و پیاله کوچک و مرغ طلا از نظر نقش‌ونگار، قابل توجه بوده است. گویا این اشیاء فلزی، بعضی دارای خطوط حکاکی هم بوده، ولی خط آن‌ها تشخیص داده نشده است.»

سند نوشت

درباره روزنامه «کوشش» که تا شویق به حکومت جمهوری علیه سلطنت قاجار می‌نوشت

پست بادا شه پرستی

حسین بیات| یکی از روزنامه‌هایی که سال ۱۳۰۱خورشیدی در تهران منتشر می‌شود، روزنامه «کوشش» است. این روزنامه به مدیریت شکر... صفوی تلاش می‌کند حوادث، اخبار داخلی، خارجی و مذاکرات مجلس را از ۱۲دی سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۵۳خورشیدی به اطلاع مخاطبان خود برساند. در صفحه نخستین شماره آن، تحت عنوان «اطلاع» نوشته شده‌است: «روزنامه کوشش می‌خواهد از کلیه مسائل که متأسفانه پاره مطبوعات معاصر را در انتظار، مبتذل و مسلوب‌الآثر کرده، خود را برکنار گرفته، شاید بتواند نمونه و سرمشق روزنامه نگاری سودمند و بامتانت گشته و این گوی افتخار را برپاید. روزنامه کوشش می‌خواهد از امور شخصیه مگر آنچه مربوط به امور ترقی و مفیدفایده اجتماعی باشد) خالی بوده، اخبار غیرمهمه و آنچه را که موجب اتلاف وقت قارئین است، درج ننماید. حوادث جالب دقت و اخبار داخله و خارجه و واقعات ایالات ولایات را نشر و مذاکرات مجلس را موجزا و بدون فروگرداری نکات مهمه و نطق‌های قابل توجه آقایان نمایندگان را عینا منتشر می‌شود. کارکنان کوشش مصمم شده‌اند علاوه بر ترویج افکار عالیه که درنظر گرفته، هیچگاه درز وقت مردم در اشاعه اخبار پوچ و بی‌مغز و لوايح بعضی نگارندگان لفاظ و مکررات ملالت‌انگیز نباشند.»

«کوشش» در ابتدا به صورت سه شماره در هفته (دوشنبه، چهارشنبه و جمعه) منتشر می‌گردد. در آن روزها چهار صفحه دارد که هرکدام با پنج ستون پر می‌شود، اما در سال ششم انتشار (۱۳۲۷) قطعش بزرگ می‌شود و به صورت روزانه نشر می‌یابد؛ البته حروف خیلی ریز می‌شوند، طوری که هر صفحه با هفت ستون پر می‌شود. قیمت اشتراک آن در آغاز تأسیس برای تک‌شماره، بیست دینار تعیین می‌گردد. بر همین اساس، اشتراک سالیانه آن ۱۰۰ریال و اشتراک شش‌ماه نیز ۵۵ریال است. شعارش همیه «لیس للانسان الامامعی» است که بالای اسم روزنامه نقش می‌بندد؛ یعنی انسان چیزی نیست به جز تلاش خودش.

بررسی شماره‌های کوشش، مؤید آن است که صفحات دوم و سوم آن به درج آگهی‌های ثبتی [اختصاص داشته است] و بقیه صفحات، بیانگر اخبار داخلی و خارجی و همچنین اخبار مجلس شورای ملی است. صفحه اول نیز بیشتر به سرمقاله اختصاص دارد که غالباً مربوط به اوضاع روز کشور است. باقی ستون‌های روزنامه نیز با اخبار داخله و خارجه و اخبار مجلس شورای ملی پر می‌شده است.

به همین جهت، بیشتر قوانینی که در مجلس وضع شده، در روزنامه کوشش نیز چاپ شده است.

شماره ۲۳ سال دوم روزنامه «کوشش» که به تاریخ ۱۲اسفند ۱۳۰۱ چاپ شده، سرمقاله‌ای با عنوان «قیام ملی» دارد که علیه سلطنت قاجار و تشویق به حکومت جمهوری است. سرمقاله این شماره به این صورت شروع می‌شود: «برخلاف آراء سخیفه معدودی کهنه پرست و متعصبین رسوم عصر جاهلیت و درباریان حامی سلطنت، مبلغین فساد و تاشرین ارا رجیف، نهضت ملی باقیافه جدی و محرور شروع شد و احساسات تنفرآمیز جامعه مانند سیلاب آتشفشان برای انهدام بارگاه کیوان رفعت مهرسپهر سلطنت خدیو کامکار شهریار معدلت شعار «رو بکریاس عرش اساس، سرازیر گردید...» هشتی یا کریاس، به آستانه و ورودی هر ساختمان یا فضا گفته می‌شود.

باز در همین شماره، ذیل عنوان «پیشنهاد مهم»، صورتی از حقوقی که سالیانه به‌خانواده سلطنتی داده می‌شود، درج شده و از نمایندگان دوره پنجم مجلس شورای ملی درخواست شده است که «این مبلغ که مساوی با بودجه سالیانه وزارت معارف و اوقاف و مدارس دولتی و صبحه عمومی است و سال‌های سال از خزانه فقیر مملکت به این شاهزاده‌های بی‌عاطفه و بی‌علاقه به مملکت داده شده است، حذف گردد.»

این شماره چنان ویژه‌است که سرود جمهوری را در دو غزل با مطلع زیر چاپ می‌کند. غزل اول جمهوری با مطلع: «به مردم این همه بیداد شد ز مرکز داد/ ز دیم تیشه بر این ریشه، هرجه بادباد! // از این اساس غلط این بنای پایه‌براب/ نتیجه نیست به تعمیر این خراب‌آباد.» شروع شده است و غزل دوم نیز چنین بیتی دارد: «رحم ای خدای دادگر کردی نکردی/ ابقا با عقاب قجر کردی نکردی...» شماره ۲۳ سال دوم روزنامه «کوشش» در تاریخ ۱۲اسفند ۱۳۰۱ «مارش جمهوری» را هم منتشر کرده است تا همه چیز تک‌میل باشد. این مارش به این صورت است: «روی دلکش موی دیچور/ روی اندر موی مستور/ دست کز این غرقه این حور/ کو کشد جز دست جمهور/ ساقی از این دور خسته/ ساغر روبین شکسته/ مطربا ای بی‌خجسته/ پاره کن این سیم ناجور/ آخر درد است و مستی/ پست بادا شه پرستی...»

با چاپ چنین مطالبی و مطالبی که بعدتر در کوشش به چاپ می‌رسد، می‌توان گفت کوشش، ازجمله روزنامه‌هایی است که با اوضاع زمان و ایران پیش رفته و از این جهت حدود ۵۲سال انتشارش ادامه دارد.

شکر... صفوی، مدیر این روزنامه، نیز چند دوره نماینده مجلس شورای ملی است و به اعتبار کتاب «تاریخ نهضت ایران (یا با نام دیگرش تاریخ مشروطیت)» نوشته ح. مدیر حلاج، «در طریق عمل ساعی و زبان روسی را بخوبی می‌داند.» همچنین او کسی است که مطبعه سیروس را تأسیس و مدیریت می‌کند؛ چاپخانه‌ای که «کوشش» و تعدادی از روزنامه‌های مهم آن دوره در آن چاپ می‌شود. به‌هرروی آخرین شماره روزنامه کوشش در خردادماه ۱۳۵۳منتشر می‌شود تا زنجیر دوام این نشریه نیز پاره شود.

منبع:
جلد چهارم «تاریخ جراید و مجلات ایران»، تألیف محمد صدراشمی
تصاویر شماره اول و دوم از سال نخست روزنامه کوشش از سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

شکر

۴شنبه
۱۰ تیر ۱۳۰۵
۱۶ محرم ۱۳۸۸
شماره: ۲۲۷

۱۵

تاریخ و هویت

اخبار قدیمی

